

І. С. Вітрик

СПОГАДИ ПРО МИХАЙЛА ПЕТРОВИЧА КУЧЕРУ

Згадуючи Михайла Петровича Кучеру, дуже важко виокремити основне, настільки багатогранною він був особистістю. Безперечно, непересічна особа, людина науки, занурена в улюблену професію — археологію, яка стала сенсом його життя й якій він віддавав себе повністю. Михайло Петрович був уособленням унікального поєднання «кабінетної» археології та її польової складової, одночасно ставши блискучим теоретиком і досвідченим практиком, що спеціалізувався на вивченні середньовічних пам'яток і досягнув в цій царині насправді енциклопедичних знань. Кожний, кому пощастило спілкуватися із Михайлом Петровичем, мав змогу особисто у цьому пересвідчитися. Про те саме свідчать і науковий доробок вченого, і (на сьогодні) більше десяти публікацій, присвячених безпосередньо М. П. Кучері — це нотатки до його ювілеїв (До 70-річчя... 1992; Томашевський 2012; Томашевський, Борисов 2017), слова пам'яті (Пам'яті... 1999; Михайло Петрович... 1999; Сагайдак 2000), біографічні довідки в енциклопедичних виданнях чи на інформаційно-просвітницьких ресурсах (Мезенцева 1997; Кучера... 2015; 2022с; Крушельницька 2016, Бузян 2019), серед яких статті в українській та російськомовній Вікіпедії (Кучера... 2022а; 2022b), роботи, в яких розглянуті різноманітні напрямки наукової діяльності вченого (Іванченко, Моця 2012; Павленко, Томашевський 2017; Моця 2017; Томашевський, Борисов 2017). Згадані публікації розповідають про факти біографії та розкривають різні аспекти його постаті, в основному як талановитого і оригінального ученого та скромну і працюовиту людину. Але не менш цікавим, як на мене, є те, що досі лишалося «за кадром». Мені пощастило певний час працюва-

ти під керівництвом Михайла Петровича, знаходитись з ним в одному робочому кабінеті та разом перебувати в археологічних експедиціях. То ж дозволю собі оприлюднити декілька спостережень як про самого М. П. Кучеру, так і про атмосферу, в якій ми працювали.

Розпочавши роботу в січні 1985 р. в штаті Інституту археології АН УРСР, який на той час локально знаходився на території київського Видубецького монастиря (вул. Видубецька, 40), я потрапила у групу з вивчення Змійових валів відділу польових досліджень. Обидва підрозділи очолював М. П. Кучера, також він був головою Польового комітету. Відділ займався оформленням «Відкритих листів» та прийомом звітів за результатами польових робіт. До складу відділу входив сектор джерелознавства, що ввібрав у себе археологічні фонди і науковий архів Інституту археології.

Тоді у групі по вивченню Змійових валів або, як її зазвичай називали «групі Кучери», нараховувалося шість осіб, включаючи керівника. В середині 1980-х рр. група, окрім продовження досліджень валів Середнього Подніпров'я, вже долучилася до виконання завдання з підготовки всесоюзного видання «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР», що полягало в узагальненні відомостей про пам'ятки археології Житомирської області, подальшому їх уточненні та, за можливості, виявленні нових об'єктів (Вітрик 2017а). Трохи згодом, впродовж 1988—1990 рр., «групу Кучери» переорієнтували на вивчення Траянових валів (Кучера 1992) на територіях Тернопільської, Хмельницької та Чернівецької областей.

Завжди особливе значення керівником групи надавалося дослідженню об'єктів безпосередньо на місцевості в польових умовах. В експедиції ми знаходились разом майже цілодобово про-

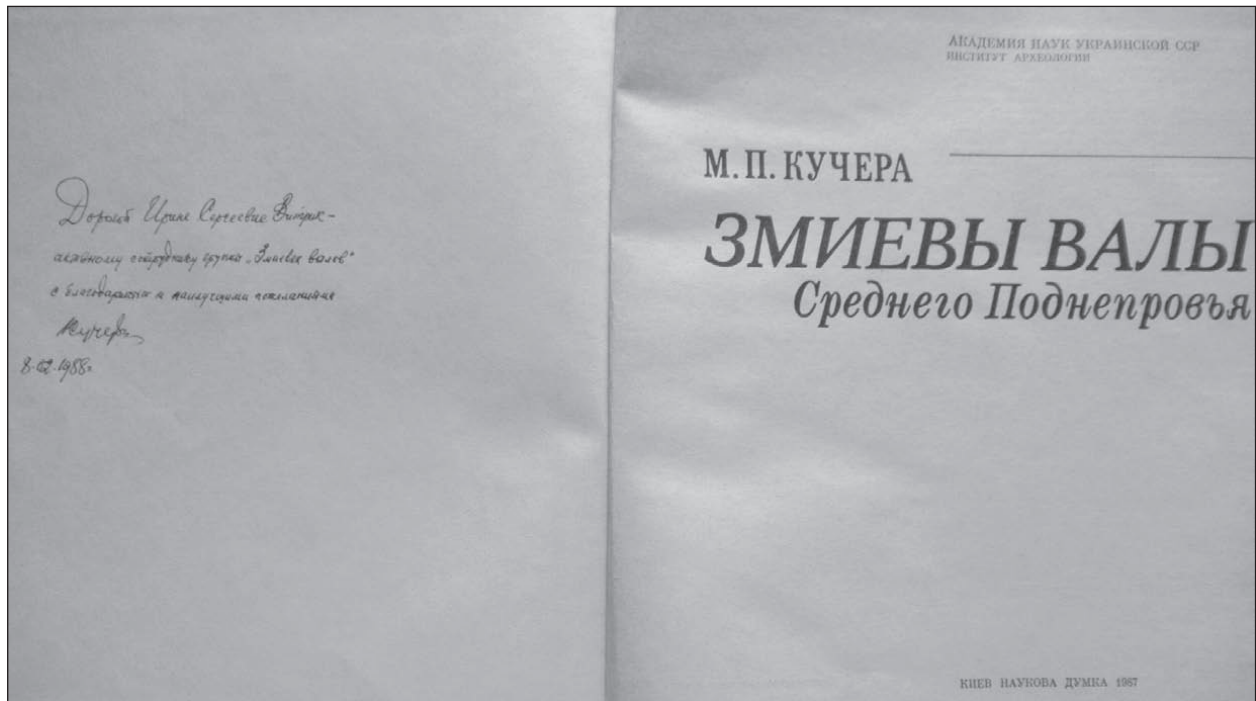
тягом декількох місяців кожного року і мали, без перебільшення, унікальну можливість спостерігати за професійними навичками «шефа», переймати їх та застосовувати на практиці. Характерною рисою нашої експедиції була значна мобільність — за сезон ми змінювали декілька дислокацій табору, і це не враховуючи практично щоденних маршрутів археологічних розвідок, інколи доводилось проходити до десятка кілометрів на день. Головна мета роботи полягала у картографуванні траси валів, знятті їх профілів, а також визначенні місць розрізів, де закладалися траншеї-розкопи для з'ясування особливостей внутрішніх конструкцій пам'яток. Такі траншеї розбивалися перпендикулярно трасі валу, що давало можливість відтворити найбільш повну картину внутрішньої будови (зупиняюся на цьому, бо деякі дослідники розташовували розрізи по лінії північ—південь, спотворюючи правильне розуміння конструкції валів та ровів перед ними). Плани городищ, траси валів, креслення розрізів були настільки довершеними, що сприймалися як витвори мистецтва, зберігаючи математичну точність. Одного разу, допомагаючи робити зйомку траси валу, яку М. П. Кучера проводив за масштабами власних кроків, я вперше стикнулася з неточностями радянських географічних карт. Тож знімаючи один з планів, Михайло Петрович звернув увагу на похибку загальної географічної мапи Полтавської області в передачі напрямку магістралі дороги. Спочатку я не могла повірити в реальність подібного (невже нас можуть дурити?!), але згодом неодноразово сама стикалася з подібними «неточностями» на випущених в СРСР мапах. Слід сказати, що дістати якісну топографічну (військову) карту тоді було майже неможливим. Зазначені мапи зберігалися у так званому Першому відділі Інституту археології і доступ до них був обмеженим. Навіть після здачі наукових статей до друку, всі вони проходили через «Головліт», й особливо прискіпливо ставилися до публікацій, що містили географічні прив'язки та карти. В Інституті переповідали історію: наші колеги, перебуваючи у відрядженні за кордоном у капіталістичній країні (здається, в Німеччині), побачили у вільному продажі карти зняті з космосу. То, звичайно, не вірячи у власне везіння скупилися таким необхідним для археологів товаром. Проте, під час повернення на Батьківщину пильні радянські прикордонники вилучили заборонені на території СРСР речі.

Під час польового сезону склад групи збільшувався вдвічі за рахунок тимчасово оформлених працівників та водія автотранспорту, що виділявся АТП Академії наук. В першу чергу це були студенти, зокрема профільних вищих навчальних закладів, що проходили обов'язкову археологічну практику, а також відпускники, які на цей період змінювали сферу своєї діяльності. В експедиціях можна було заробити певні гроші, адже відбувалося офіційне працевлашту-

вання. Феномен учасників археологічних експедицій ще мало вивчений, коли люди свідомо з року в рік відмовлялись від «організованого» відпочинку, присвячуючи його роботі «в полі». І це незважаючи на досить жорсткий графік роботи: ранній підйом і семигодинний робочий день з одним вихідним та досить суворими умовами проживання. Звичайно існували виключення, коли, наприклад, через дощ неможливо було працювати, але і це ставало випробуванням: речі в наметах набирали вологу, а просушити їх не було можливості. Досить часто до роботи в експедиції долучалися представники творчих професій. В «групі Кучери», мабуть, найбільш відомим серед них був український драматург, письменник, сценарист, викладач Богдан Жолдак (1943—2018). В ході роботи експедиції Михайло Петрович завжди плідно співпрацював з місцевими істориками та краєзнавцями, такими як В. О. Місяць (1911—2000), С. А. Липко (1931—1991), О. О. Тарабукін із Житомирщини, В. Ф. Воевода з Чернігівщини, Г. П. Піонтовський з Хмельниччини та іншими, які інформували про наявні в регіонах археологічні пам'ятки та допомагали визначити їх на місцевості. Також ми спілкувалися з археологами сусідніх експедицій, локально близьких до нашого місцезнаходження. Так, три польові сезони (1985—1987) під с. Мацьківці на Сулі ми базувалися поруч з табором дослідників з Москви під керівництвом Ю. Ю. Моргунова (1947—2018), які проводили розкопки літописного міста Сніпород. І хоча Ю. Ю. Моргунов неодноразово консультувався з питань давньоруського фортифікаційного будівництва з М. П. Кучерою, потрібно зазначити про досить різні їх підходи до цієї тематики: перший продовжував розвивати ідеї П. О. Раппопорта про появу городищ з кільцевою системою валів не раніше кінця XI ст., а другий пов'язував такі укріплення з оборонним будівництвом князя Володимира на століття раніше.

Все необхідне для функціонування експедиції виписувалося безпосередньо у Інституті — намети, розкладачки, спальні мішки, посуд і, навіть, деякі продукти харчування, як то тушонка, згущене молоко, олія, дефіцит яких у СРСР був звичним явищем. Хоча М. П. Кучера завжди говорив, що якщо ми маємо хліб, сало та чай, то виживимо за будь-яких обставин. І взагалі, основний слоган нашої експедиції звучав як: «Ще навіть добре, що нам погано, бо могло би бути ще гірше». Звичайно, дана фраза промовлялася з гумором.

Експедиційний наметовий табір за звичкою М. П. Кучери завжди облаштовувався подалі від населених пунктів. Фронтоник, Михайло Петрович, був невибагливим у побуті. Свій намет керівник експедиції завжди розміщував дещо осторонь від інших: через контузії, отримані в роки Другої світової війни, Михайло Петрович заважав спати оточуючим (через хропіння). З цією особливістю пов'язано декілька кумедних випадків. Завше новоприбулих до експедиції



Дарчий напис на монографії М. П. Кучери

намагалися попередити про цю властивість керівника, проте не завжди це вдавалося. Одного разу Богдан Звіздецький (1958—2006) почувши вночі незрозумілі звуки (табір знаходився у лісі) вирішив, що експедицію атакують дикі кабани, і з ломакою у руках вирушив на захист людей... Також під час війни через контузію чи поранення у Михайла Петровича став погіршуватися слух. Глухота з часом лише прогресувала й зважився на операцію по відновленню слуху на одне вухо тільки після народження дочки, і то за наполягання К. С. Корнієнко.

Приготування їжі займалися чергові, додаткові продукти закуповувалися вже на місці дислокації експедиції у магазинах, на ринках чи у господарів. Після сніданку група від'їздила на обстеження і поверталася у другій половині дня, а то і надвечір. Ввечері ми всі збиралися разом: за столом чи біля вогнища. Саме біля експедиційного вогнища влітку 1987 р. ми стали першими слухачами сторінок майбутньої ґрунтовної монографії «Змієвы валы Среднего Поднепровья», яка наступного року була доопрацьована і в якості докторської дисертації через рік захищена на Вченій раді Інституту. Сторінки, якими зачитувався Михайло Петрович, дали змогу по-новому подивитися на нього, як на людину з дуже тонким почуттям гумору. Цей його образ мало в'язався із, здавалося б, дуже серйозним характером дослідника та самою суто науковою проблематикою монографії. Всі учасники робочого колективу отримали монографію з дарчими написами.

Підготовка таких ґрунтовних текстів до друку потребувала багатьох зусиль: треба було перебувати у темі фахових новинок, слідкувати

за науковими дискусіями, робити сотні виписок-конспектів, що писалися від руки, а наостанок — видруківувати рукописні чернетки на друкарській машинці. Таким же чином готувалися звіти за результатами експедиційних досліджень. Тобто, значна частина роботи відбувалася безпосередньо в інститутських стінах. Михайло Петрович перебував на робочому місці практично кожного дня, незважаючи на більш вільний графік для наукових співробітників академічних установ. Як у багатьох, хто пройшов через війну, у М. П. Кучери зберіглися декілька «фронтових» звичок, як то курити цигарки «Біломорканал», проте за час нашої спільної роботи він повністю відмовився від цієї шкідливої звички. Ще однією — була звичка постійно економити папір для писання. Він писав дуже дрібним почерком, переважно на звороті використаних листків або ж, взагалі, на клаптиках паперу. Зокрема такі записи можна побачити серед власних матеріалів, які нині зберігаються в Науковому архіві Інституту археології (Особовий...).

Своїм співробітникам Михайло Петрович надавав можливість займатися науковою діяльністю, але зазначена умова залежала, звичайно, від особистого бажання підлеглих. Вчений терпляче пояснював проблемні питання історії та археології Давньої Русі, радив, яку літературу слід прочитати, допомагав у визначенні актуальних дослідницьких тем. Впродовж 1985—1990 рр. в групі працювали наступні штатні співробітники Інституту: О. В. Бітковський, І. С. Вітрик, Є. Л. Гороховський, Б. А. Звіздецький, О. А. Ісаков, О. М. Кухарська, О. П. Павличенко, П. С. Пеняк, О. В. Покляцький,



Учасники експедиції з вивчення Змійових валів під час археологічної розвідки на Полтавщині, 1987 р. Зліва направо: М. П. Кучера, А. П. Томашевський, І. С. Вітрик, Ю. І. Іванова (студентка КДУ), О. А. Магдік (водій), О. П. Павличенко. Сидить Д. С. Вітрик (студент КДУ)

В. Б. Тайнов, А. П. Томашевський. Позаочі всі ми називали його «МіхПет». В лексикон «групи Кучери» увійшло багато нестандартних слів, які часто вживав Михайло Петрович. Наприклад, «апошнія» (білоруська мова) замість «останні» новини, приказка «Ойц...» (від початкових слів недоспіваної в одній з експедицій В. К. Гончаровим пісні «Ой цвіте калина...»), «огерехт» (мабуть, від дещо зміненого слова «чудово»), яке на їдиші означає «чудово», а у Михайла Петровича вживалося як заміник слова «добре»).

На момент приходу до Інституту я мала досвід роботи в експедиціях, що займалися дослідженням античних пам'яток (Херсонес, Хараке) та городищ раннього залізного віку, була далека від питань давньоруської археології, на вивчення проблематики якої і став спрямовувати мене Михайло Петрович. Через те, що я мала певний досвід графічної фіксації, мене стали долучати спочатку до дублювання польових креслень при оформленні звітів, потім до зняття планів, зйомок профілів валів, а згодом — самих профілів та малювання археологічних знахідок, більшість з них складали вінця горщиків (основний матеріал для датування давньоруських пам'яток). Неодноразово згадувалось, що саме фіксація археологічних об'єктів та знахідок була «фішкою» професійної майстерності дослідника, тому до виконання таких завдань він ставився особливо прискіпливо. Як не дивно, йому дуже підходило визначення учений-одинак, складалося враження, що інколи оточуючі відволікають його від зосередженої роботи, від занурення у себе. Мабуть

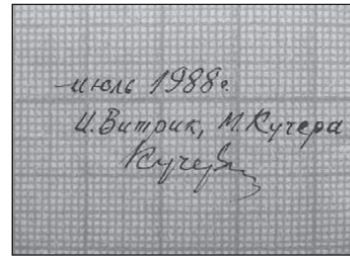
найбільш комфортно він відчував себе під час зйомки плану місцевості, яку намагався провести одноосібно. Він був «польовик» від Бога.

Якось я запримітила, що всі мої польові креслення М. П. Кучера додатково звіряв безпосередньо на об'єктах, переміряючи всі параметри. Спочатку я не могла зрозуміти причини такої недовіри, навіть потайки ображалася, а згодом стало ясно — він мав бути впевнений у якості кінцевого продукту, і як тільки виконана робота стала задовольняти його вимоги, припинив перевірки та просто проставляв свій підпис на кресленні (рис. 3). Надалі навички, отримані завдяки роботі з Михайлом Петровичем, стали в нагоді під час самостійної діяльності. Увага до деталей та точність польової фіксації пройшли перевірку часом й підтвердили свою дієвість, коли ми отримали змогу порівняти експедиційні топографічні плани із сучасними космознімками (наприклад, тих же Google maps; Вітрик 2017b, с. 354, рис. 3). Це при тому, що знімалися профілі та плани за допомогою рівня, метрової рейки, розкладного метру, компасу, олівця та міліметровки. Одного разу, для пришвидшення процесу зйомок профілів учасником експедиції, геологом за фахом, було запропоновано використовувати гірничий (геологічний) компас, що мав клінометр, за допомогою якого вимірюють кут нахилу різних об'єктів відносно гравітаційного поля Землі. Однак на практиці з'ясувалося, що для побудови профілю за отриманими вимірами, потрібно стільки ж часу, як і при роботі на самій пам'ятці.

У подальшому М. П. Кучера став спрямовувати мене на вивчення динаміки розвитку оборонного будівництва продовж значного проміжку часу з акцентом на пізньому середньовіччі. Мої перші публікації стосувалися саме цієї тематики. Хочеться згадати, підготовку однієї з них до журналу «Археологія»: я довго її писала і коли, як мені здавалося, довела текст майже до досконалості, передала роботу на ознайомлення Михайлу Петровичу. Тут почалося справжнє диво — з трьох речень виходило одне, при цьому все ставало простим, чітким і зрозумілим. Редакторська правка М. П. Кучери була настільки довершеною, що майбутня публікація (Вітрик 1991) отримала позитивну рецензію від О. В. Сухобокова, який був відомим своєю вимогливістю до наукових текстів.

У 1987 р. сталися зміни внутрішньої структури Інституту археології — відділ польових досліджень було ліквідовано, а група з вивчення Зміївських валів на чолі з М. П. Кучерою увійшла до складу відділу давньоруської та середньовічної археології. Територіально ми перемістилися до будиночка на вул. Володимирська, 3. Саме тут ми довідалися багато цікавих фактів про нашого шефа. Так, розповідали, що по смерті у 1976 р. В. Й. Довженка посаду завідувача відділом давньоруської та середньовічної археології запропонували М. П. Кучері. Він відмовився, але дирекція наполягала. Тиск відбувався і по партійній лінії (дуже дієва на той час мотивація) й зрештою Михайло Петрович змушений був погодитися. Проте керівництво не врахувало таку процедуру, як погодження кандидатури у Президії АН. Подані документи відповідали усім вимогам, однак коли претенденту задали суто формальне питання про його згоду, то він чесно відповів — «ні». При всій поступливості й неконфліктності, Михайло Петрович за потреби міг наполягти на своєму.

Основні теми наших розмов стосувалися робочих питань та інститутського життя. М. П. Кучера дуже терпляче «робив з нас археологів», бо причетність до штату Інституту археології «забезпечувала лише робоче місце». Інколи він згадував минулі роки: як жив у гуртожитку АН разом з відомим нині українським філософом Мирославом Поповичем, як вивчав в аспірантурі українську мову, бо іспит з неї був обов'язковим для представників інших республік СРСР, переповідав цікаві історії з інститутського життя і майже ніколи не згадував про Другу світову війну. З інститутських історій Михайло Петрович особливо любив оповідку про те, як науковці, що спеціалізувалися на кам'яній добі, під час посиденьок у ресторані «Театральний» почали обговорювати питання датування пам'яток. Пильний офіціант, почувши іноземні слова «мадлен», «мустьє», «оріньяк», «солютре», зрозумів, що має шанс викрити мережу ворожої розвідки. Офіціант одразу повідомив відповідні органи, які оперативно відреагували й затримали археологів, проте, невдовзі змушені були їх відпустити.



Підписи під польовим кресленням

Вчений дуже цікавився політичним життям країни. Його часто, чи не кожного дня, можна було помітити за переглядом стосу свіжих газет, а в експедиції — з радіоприймачем, притуленим до вуха. Це були часи, коли змінювався політичний устрій держави, закладалися підвалини української незалежності. Одкровеннями для тодішнього суспільства стали засідання І З'їзду народних депутатів СРСР у травні—червні 1989 р. Тоді, у приміщенні актової зали на Володимирській, 3 (нині, після перепланування будівлі не зберігся), навіть влаштували перегляд прямих трансляцій з'їзду засідань. Виступи деяких депутатів сприймалися як вибух бомби — не вірилося, що люди можуть настільки вільно висловлювати свої думки і не потрапити одразу «за ґрати» чи під пильний нагляд КДБ. Починалася поступова перебудова свідомості в українському суспільстві. Нам, тридцятилітнім, було важко призвичаїтись до свободи слова, а для людей поважного віку це був повний злам звичних життєвих позицій. Загалом часи були цікавими — відкривалися кордони, з'являлося багато ще недавно забороненої та засекреченої інформації, зникала цензура.

У 1992 р. я перейшла працювати до іншого підрозділу Інституту — Наукового архіву. Ми продовжували спілкуватися з Михайлом Петровичем, проте не так часто і не так тісно, бо вже мали робочі місця на різних локаціях. Проте цікавилися особистими справами, здоров'ям, а також продовжували обговорювати публікацію результатів досліджень нашої експедиції.

На жаль, по досягненню пенсійного віку у середині 1990-х рр., Михайло Петрович змушений був піти з посади, хоча відчував ще сили працювати на користь археологічної науки. Він залишився науковим консультантом відділу, приймав участь у науковому житті відділу, але від активної, зокрема польової, діяльності відійшов.

Вищенаписане, звичайно, моє суб'єктивне бачення і сприйняття Михайла Петровича Кучери та деяких характеристик часу, на тлі якого відбувалася наша спільна робота. Але це дійсно щастя, коли ти мав змогу спілкуватися, обмінюватися думками і слухати поради Вчителя, власного керівника, з яким пропрацював пліч-о-пліч не один рік, і який допомагав твоєму фаховому формуванню. Можна багато ще згадати, але основним лишаються це безмежна подяка, шана і захоплення Михайлом Петровичем.

ЛІТЕРАТУРА

- Бузян, Г. М. 2019. 21 листопада народився Михайло Петрович Кучера (21.11.1922—4.06.1999) — відомий український археолог, дослідник археології Переяславщини. *Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»* (online). Режим доступу: <https://www.niez.com.ua/museums/енциклопедія-заповідника/історичний-календар/особистості/1954> (Дата звернення 26 квітня 2022).
- Вітрик, І. С. 1991. Городища нижньої течії р. Сули. *Археологія*, 1, с. 90-98.
- Вітрик, І. С. 2017а. З історії археологічного вивчення території Житомирщини в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР» 1985—1990 рр. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 213-222.
- Вітрик, І. С. 2017б. Замчище біля села Лазарівка Брусилівського р-ну на Житомирщині. *Археологія і давня історія України*, 4 (25): Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 120-річчя з дня народження Ф. А. Козубовського), с. 352-355.
- До 70-річчя... 1992. До 70-річчя Михайла Петровича Кучери. *Археологія*, 4, с. 151-152.
- Іванченко, Л. І., Моця, О. П. 2012. Давньоруське оборонне будівництво у працях М. П. Кучери. *Наукові записки з української історії*, 32, с. 258-262.
- Крушельницька, Л. І. 2016. Кучера Михайло Петрович. В: Дзюба, І. М. (ред.). *Енциклопедія Сучасної України*. 16: Куз—Лев. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Режим доступу: https://esu.com.ua/search_articles.php?id=52370 (Дата звернення 26 квітня 2022).
- Кучера, М. П. 1992. «Траянові» вали Середнього Подністров'я. *Археологія*, 4, с. 43-55.
- Кучера... 2015. Кучера Михайло Петрович. В: Толочко, П. П. (ред.). *Інститут археології Національної академії наук України. 1918—2014*. Київ: АДЕФ-Україна, с. 485-486.
- Кучера... 2022а. Кучера Михайло Петрович. *Вікіпедія* (online). Режим доступу: https://ua.wikipedia.org/wiki/Кучера_Михайло_Петрович (Дата звернення 26 квітня 2022).
- Кучера... 2022б. Кучера, Михайл Петрович. *Вікіпедія* (online). Режим доступу: https://ru.wikipedia.org/wiki/Кучера,_Михайл_Петрович (Дата звернення 26 квітня 2022).
- Кучера... 2022с. Кучера Михайло Петрович. *Київський Національний університет імені Тараса Шевченка. Кафедра археології та музеєзнавства* (online). Режим доступу: http://www.archaeology.univ.kiev.ua/home/index.php?option=com_content&view=category&id=378&Itemid=113 (Дата звернення 26 квітня 2022).
- Мезенцева, Г. Г. 1997. Кучера Михайло Петрович. В: Мезенцева, Г. Г. *Дослідники археології України: Енциклопедичний словник-довідник*. Чернівці: Сіверянська думка, с. 177.
- Михайло Петрович... 1999. Михайло Петрович Кучера. 1999. *Археометрія та охорона історико-культурної спадщини*, 3, с. 139-140.
- Моця, О. П. 2017. Давньоруське оборонне будівництво у працях М. П. Кучери. *Археологія*, 4, с. 74-78.
- Особовий... *Особовий фонд Михайла Петровича Кучери*. НА ІА НАН України, ф. 40, спр. 1—100.
- Павленко, С. В., Томашевський, А. П. 2017. Післямова до статті М. П. Кучери «Городища уличів в Середньому Побужжі». *Археологія*, 4, с. 72-73.
- Пам'яті... 1999. Пам'яті Михайла Петровича Кучери. *Археологія*, 2, с. 157.
- Сагайдак, М. 2000. Михайло Петрович Кучера (1922—1999). *Ант*, 4—6, с. 111.
- Томашевський, А. П. 2012. До 90-річчя Михайла Петровича Кучери (1922—1999). *Археологія*, 3, с. 138-140.
- Томашевський, А. П., Борисов, А. В. 2017. Михайло Петрович Кучера та вітчизняна історико-археологічна наука. *Археологія*, 4, с. 79-86.

Одержано 30.04.2022

ВІТРИК Ірина Сергіївна, старший науковий співробітник, Національний музей історії України, Київ, Україна.

VITRYK Iryna S., Senior Researcher, National Museum of the History of Ukraine, Kyiv, Ukraine.
ORCID: 0000-0002-0851-3850, e-mail: vitryk5678@gmail.com.

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Випуск 3 (44)

2022
КИЇВ



НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У 2011 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЧОТИРИ РАЗИ НА РІК

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Головний редактор

СИМОНЕНКО О. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний секретар

ГОРБАНЕНКО С. А., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

Відповідальний за випуск

ПАВЛЕНКО С. В., Інститут археології НАН України

ЧЛЕНИ РЕДКОЛЕГІЇ

БИРКЕ В., доктор археології, Інститут археології та історії мистецтв Академії наук Румунії

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БРУЯКО І. В., доктор історичних наук, Одеський археологічний музей НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГОЛДЕН П., професор, Університет Раттерс, США

КУЛАКОВСЬКА Л. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

МОЦЯ О. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ОТРОЩЕНКО В. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПОЛІДОВИЧ Ю. Б., кандидат історичних наук, філія Національного музею історії України — Скарбниця Національного музею історії України

ПОЛТОВИЧ-БОБАК М., професор, Жешувський університет, Польща

ПОТЕХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

САПОЖНИКОВ І. В., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СКОРИЙ С. А., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

СОН Н. О., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

СТЕПАНЧУК В. М., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р. В., доктор історичних наук, Київський національний університет

ТОЛОЧКО П. П., академік НАН України, Інститут археології НАН України

ФІАЛКО О. Є., доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ХАЗАНОВ А. М., професор, Університет Медісон — Вісконсін, США

ХОХОРОВСЬКІ Я., професор, Ягеллонський університет, Польща

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

У ВИПУСКУ:

ДО 100-річчя М. П. КУЧЕРИ

ДО 85-річчя О. В. СУХОБОВА

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТИФІКОВАНИХ ПАМ'ЯТОК

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПАМ'ЯТКИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

КЕРАМОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

СВІТ РЕЧЕЙ

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

ДИСКУСІЇ

АРХЕОЛОГІЯ І ДАВНЯ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Науковий журнал з проблем археології та давньої історії

У журналі публікуються результати досліджень з археології та давньої історії України. Висвітлюються питання соціально-економічного розвитку та культурних зв'язків населення України у кам'яному та мідно-бронзовому віках, сторінки з історії киммерійців, скіфів та сарматів, матеріальна та духовна культура античних греків у Північному Причорномор'ї, етногенез та рання історія слов'ян, розвиток давньоруських міст і сіл, матеріальної культури середньовіччя і нового часу. Видаються нові археологічні матеріали, розвідки з історії археології та архівні джерела.

Для археологів, істориків, краєзнавців, учителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

The results of research on the archaeology and ancient history of Ukraine are published in the journal. The issues of social and economic development and cultural relations of the population of Ukraine in the Stone and Copper-Bronze Age, the pages of the history of the Cimmerians, Scythians and Sarmatians, material and spiritual culture of the Greeks in the Northern Pontic region, ethnogenesis and early history of the Slavs, development of the cities and villages of Ancient Rus, material culture of the Medieval and Modern periods are observed. New archaeological records, survey on history of archaeology and archival sources are being published.

This journal is intended for the archaeologists, historians, regional specialists, teachers of history, students of historical departments and for all who is interested in the early history of Ukraine.

Засновник та видавець:

Інститут археології

Національної академії наук України

Свідectво про реєстрацію ЗМІ:

КВ № 17659-6509Р від 29.03.2011

Адреса редакції:

Україна, 04210, Київ 210, просп. Героїв Сталінграда, 12

Тел.: (+380-44) 418-61-02

Факс: (+380-44) 418-33-06

E-mail: secretaradiu@gmail.com

Офіційний сайт журналу:

<https://adiu.com.ua/index.php/journal>

Офіційна сторінка журналу:

Сайт «Спілка археологів України» [<http://www.vgosau.kiev.ua>] —

Бібліотека — Журнал «Археологія і давня історія України»

[<http://www.vgosau.kiev.ua/biblioteka/adiu>]

Затверджено до друку Вченою радою
Інституту археології НАН України
8.09.2022, протокол № 9.

Рисунки авторські

Надруковано в авторській редакції

Комп'ютерна верстка С. А. Горбаненка

Усі права застережено. Передрук можливий
зі згоди редакції та авторів статей



Видання здійснене за фінансової підтримки
Лівобережної експедиції ІА НАН України

Виходить за інформаційної підтримки
Всеукраїнської громадської організації
«Спілка археологів України»

ISSN 2227-4952 (Print)

ISSN 2708-6143 (Online)

Усі матеріали рецензовано

© ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ, 2022

Підписано до друку 26.12.2022. Формат 60 × 84/8. Гарн. Century Schoolbook. Папір офс.
Друк офс. Ум.-друк. арк. 62,1. Обл.-вид. арк. 68,7. Тираж 50 екз. Зам.

Тираж віддруковано ТОВ «Майдан», 61002, Харків, вул. Чернишевська, 59. Тел.: (057) 700-37-30.

Свідectво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців
і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 1002 від 31.07.2002 р.

ЗМІСТ

ДО 100-річчя М. П. КУЧЕРИ

Томашевський, А. П., Павленко, С. В., Борисов, А. В. Життєпис М. П. Кучери в контексті розвитку вітчизняної археологічної науки

Вітрик, І. С. Спогади про Михайла Петровича Кучеру

Томашевський, А. П., Борисов, А. В. Динаміка розвитку давньоруської та середньовічної кераміки України в дослідженнях М. П. Кучери

Вовкодав, С. М. «Зміюві» вали Переяславщини в науковій спадщині М. П. Кучери

Томашевський, А. П. Археологічні розвідки та обстеження. Сучасність у контексті сторічного ювілею М. П. Кучери

Список друкованих праць М. П. Кучери (укладачі А. В. Борисов, С. В. Павленко)

ДО 85-річчя О. В. СУХОБОКОВА

Від упорядників

Буйських, С. Б. Слово про старшого друга (до 80-річчя О. В. Сухобокова)

Сухобоков, О. В. Современное состояние изучения волынцевских памятников (2008 г.)

Білінська, Л. І. Внесок О. В. Сухобокова у дослідження історико-культурної спадщини північного сходу Лівобережної України

Біляєва, С. О. Очаківські сторінки у дослідженнях О. В. Сухобокова

Бузян, Г. М. Дослідження давньоруських пам'яток поблизу с. Циблі на Переяславщині (сторінки польової діяльності О. В. Сухобокова)

Список друкованих праць О. В. Сухобокова (укладачі С. П. Юренко, О. В. Комар, Л. І. Білінська)

CONTENTS

TO THE 100th ANNIVERSARY OF M. P. KUCHERA

6 *Tomashevskiy, A. P., Pavlenko, S. V., Borisov, A. V.* The Biography of M. P. Kuchera in the Context of the Development of Ukrainian Archaeological Science

33 *Vitryk, I. S.* Remembering Mykhailo Petrovych Kuchera

39 *Tomashevskiy, A. P., Borysov, A. V.* The Dynamics of the Development of Old Rus and Medieval Pottery in the Works of M. P. Kuchera

60 *Vovkodav, S. M.* Zmijovy Valy of Periaslav Region in the Scientific Legacy of M. P. Kuchera

66 *Tomashevskiy, A. P.* Archaeological Surveys and Observation. The Present in the Context of 100th Anniversary of M. P. Kuchera

74 The List of M. P. Kuchera Works (compiled by A. V. Borysov, S. V. Pavlenko)

TO THE 85th ANNIVERSARY OF O. V. SUKHOBOKOV

80 From the Compilers

83 *Buyskikh, S. B.* A The Word on the Elder Friend (to the 80th Anniversary of O. V. Sukhobokov)

85 *Sukhobokov, O. V.* Current State of Study of Volynseve Sites (2008)

112 *Bilinska, L. I.* Contribution of O. V. Suhobokov to the Research of the Historical and Cultural Heritage of the North East of the Left Bank Ukraine

136 *Biliaieva, S. O.* Ochakiv's Pages in the Researches of O. V. Sukhobokov

141 *Buzian, H. M.* The Research of Old Rus Sites near the Village Tsybli in Pereyaslav Region (Pages of Field Work of O. V. Sukhobokov)

154 The List of O. V. Sukhobokov Works (compiled by S. P. Yurenko, O. V. Komar, L. I. Bilinska)

ДОСЛІДЖЕННЯ ФОРТИФІКОВАНИХ ПАМ'ЯТОК

Возний, І. П. Вали — важлива складова частина дерев'яно-земляних споруд укріплених поселень Х—XIV ст. Північної Буковини

Моця, О. П., Скороход, В. М. Стратиграфія Виповзівського городища

Готун, І. А., Казимір, О. М., Манігда, О. В., Борисов, А. В. Забутий осередок Дніпровської лінії укріплень

Прядко, О. О. Калениківське городище в нижній течії р. Супії

ПУБЛІКАЦІЯ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

Петраускас, А. В., Панишко, С. Д., Чорний, І. О., Кукса, А. О. Нові дослідження городища «Замок» біля с. Литовеж на Волині

Прищеп, Б. А. Дослідження житла XVI ст. в центральній частині Острога

Борисов, А. В., Гнера, А. В., Мисак, В. М., Марченко, О. В. Пам'ятки м. Городища на річці Вільшанка (матеріали до археологічної карти)

ПАМ'ЯТКИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ

Білінська, Л. І., Володарець-Урбанович, Я. В., Панікарський, А. В., Горбаненко, С. А. Пархомівський другий скарб раннього середньовіччя: попередні результати дослідження

Колода, В. В. Ранньосередньовічні матеріали розкопу 6 на городищі Мохнач (за матеріалами охоронно-рятувальних досліджень)

Веремейчик, О. М. Комплекс роменської культури на городищі Замкова Гора у Любечі

Бубенок, О. Б. Косогри у басейні Псла

КЕРАМОЛОГІЧНІ СТУДІЇ

Чміль, Л. В., Хамайко, Н. В., Бугай, О. М., Білик, В. М., Шульженко, А. В., Сушко, А. О., Нестеровський, В. А. Аналіз керамічної сировини київських гончарних осередків ранньомодерного часу

Тесленко, І. Б., Мироненко, Л. В. Кераміка і керамічне виробництво середньовічного Білгороду: історія дослідження, проблеми та перспективи

Погорілець, О. Г., Ветров, В. С., Чміль, Л. В. Керамічний комплекс гончарного горну XIX ст. в смт Меджибіж

RESEARCH OF FORTIFIED MONUMENTS

163 Vozny, I. P. Ramparts as the Important Component of the Wooden-Earth Constructions of Fortified Settlements of the 10th—14th Centuries in the Northern Bukovina

179 Motsya, O. P., Skorokhod, V. M. The Stratigraphy of the Vypovziv Hill-Fort

196 Hotun, I. A., Kazymir, O. M., Manigda, O. V., Borysov, A. V. The Forgotten Cell of the Dnipro Fortification Line

216 Priadko, O. O. Kalenyky Hill-Fort at the Downstream of Supii River

PUBLICATION OF ARCHAEOLOGICAL MATERIALS

225 Petrauskas, A. V., Panyshko, S. D., Chorny, I. O., Kuksa, A. V. The New Researches of «Zamok» Hill-Fort near Lytovezh Village at Volyn Area

236 Pryshchepa, B. A. The Research of the 16th Century Dwelling in the Central Part of Ostroh City

252 Borysov, A. V., Gnera, A. V., Mysak, V. M., Marchenko, O. V. Sites of Horodyshe on the Vilshanka River (Materials for the Archaeological Map)

MONUMENTS OF THE DNIPRO LEFT BANK

263 Bilynska, L. I., Volodarets-Urbanovich, Ya. V., Panikarski, A. V., Gorbanenko, S. A. The Second Parkhomivka Hoard of the Early Middle Age: Preliminary Results of the Research

282 Koloda, V. V. Early Medieval Materials from the Site 6 on Mokhnach Hillfort (Based on the Protection and Rescue Investigations)

292 Veremeychik, O. M. The Assemblages of the Romny Culture on the Settlement Zamkova Hora in Lubech

304 Bubenok, O. B. The Kosogs in the Psel River Basin

CERAMOLOGIC STUDIES

316 Chmil, L. V., Khamaiko, N. V., Buhai, O. M., Bilyk, V. M., Shulzhenko, A. V., Sushko, A. O., Nesterovskiy, V. A. Ceramic Raw Material Analysis from Kyiv Postmedieval Pottery Centers

331 Teslenko, I. B., Myronenko, L. V. Ceramics and Ceramic Production of Medieval Bilhorod: History of the Research, Problems and Perspectives

354 Pohorilets, O. G., Vietrov, V. S., Chmil, L. V. Ceramic Complex of the 19th Century Pottery Kiln in the Medzhybizh Village

Дзnelадзе, О. С., Сікоза, Д. М. Гривни з пізньоскіфських та сарматських поховань Нижнього Подніпров'я

Володарець-Урбанович, Я. В. Про Т-подібну фібулу кола східноєвропейських варварських виїмчастих емалей із Шедієвого

Гопкало, О. В. До питання про взуття носіїв культури Черняхів—Синтана-де-Муреш

Пивоваров, С. В., Калініченко, В. А. «Громові стріли» з Чорнівського городища XIII ст.

Колибенко, О. В., Колибенко, Ол. В. Археологічна пам'ятка раннього нового часу з річки Трубіж у Переяславі

367 Dzneladze, O. S., Sikoza, D. M. Torques from the Late Scythian and Sarmatian Burials of the Lower Dnieper Region

375 Volodarets-Urbanovich, Y. V. The T-shaped Fibula of the East European Champeve Enamels Style from Shediieve Village

385 Hopkalo, O. V. To the Question about the Chernyakhiv—Sintana-de-Mureș Culture Bearers' Shoes

404 Pivovarov, S. V., Kalinichenko, V. A. «Arrows of Thunder» from Chornivka Hillfort of 13th Century

413 Kolybenko, O. V., Kolybenko, Ol. V. Archaeological Object of the Early Modern from the Trubizh River in Pereiaslav

АРХЕОЛОГІЯ І ПРИРОДНИЧІ НАУКИ

Квітковський, В. І., Горобець, Л. В., Горбаненко, С. А. Півень у салтівській культурі

Рудич, Т. О. Зріст населення Давньоруського Галича

Пуголовок, Ю. О., Кушнір, А. С. Дослідження поселенської структури Глинського археологічного комплексу за допомогою технології LiDAR

Жигола, В. С., Скороход, В. М. Фотограмметрична топографічна основа археологічної пам'ятки

ARCHAEOLOGY AND NATURAL SCIENCES

423 Kvitkovski, V. I., Horobets, L. V., Gorbanenko, S. A. The Rooster in the Saltiv Culture

437 Rudych, T. O. The Height of the Population of Old Rus Halych

444 Puholovok, Yu. O., Kushnir, A. S. The LiDAR Research of the Settlement Structure of Hlynske Archaeological Complex

456 Zhyhola, V. S., Skorokhod, V. M. Photogrammetric Topographic Basis of Archaeological Site

ДИСКУСІЇ

Любичев, М. В. «Особливі» поховання на могильнику пізньоримського часу Війтенки: соціальний аспект

Джик, М. Археологічні свідчення присутності лядських переселенців в Пороссі: стан досліджень

Стеблій, Н. Я., Довгань, П. М. Проблематика стіжкових городищ на Волині (за матеріалами археологічних досліджень на Малому городищі у Буську Львівської області)

Козубовський, Г. А. До питання про виникнення степових міст Побужжя XIV ст.

Куштан, Д. П. Археологічні дослідження в Черкасах у контексті дискусій про час заснування міста

DISCUSSIONS

466 Liubichev, M. V. «Special» Burials at the Burial Ground Voitenki of Late Roman Period: the Social Aspect

491 Dzik, M. Archaeological Traces of the Presence of Lyakhs Displaced by the Ros River. The State of Research

499 Steblii, N. Ya., Dovhan, P. M. Problems of Motte-and-Bailey Castles in Volyn (According to Archaeological Research in a «Male Gorodyshe» in Busk, Lviv Region)

509 Kozubovskiy, H. A. Concerning the Problem on the Rise of the Steppe Cities of Buh River Basin in the 14th Century

517 Kushtan, D. P. Archaeological Explorations Cherkasy in the Context of City Foundation Debates